En ofödd ödesgemenskap

– Elin Wägner och Paneuropa

OTTO ARBORÉN
SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA

Keywords: Elin Wägner, Richard von Coudenhove-Kalergi, paneuropa, europatanken

Inledning

Ett blodigt krig härjar inom Europas gränser. Rädslan för ett stort land i öst sporrar upprustning, men enigheten inför ett gemensamt hot klingar falskt i kören av allt högljuddare nationalistiska tongångar. Samtidigt ter sig Europas förflutna som ekonomisk, kulturell och politisk stormakt avlägset. Mellan USA i väst och Kina i öst tycks Europa dömt till irrelevans och vanmakt. Hur ska dessa existentiella hot bemötas, hur ska Europa ta sig ur sin identitetskris?

Frankrikes president Emmanuel Macron gav inför EU-valet 2024 besked. Hans svar var ett mer enat, suveränt och demokratiskt Europa:

> More united, to assert ourselves among the other powers and in light of the century's transitions; more sovereign, so as not to have our destiny, our values and our ways of life imposed by others; and more democratic, because Europe is the birthplace of liberal democracy, in which its peoples decide for themselves.[1]

Hundra år tidigare – ett decennium efter första världskrigets utbrott – skrev Elin Wägner: ”Ett enat Europa [är] helt enkelt en nödvändig förutsättning [...] för att Europa, trots sitt hotade läge skall rädda åt sig en med de andra världsenheterna jämbördig ställning.”[2] Ett sekel, och olika politiska utgångspunkter, skiljer de två resonemangen åt. Men två grundantaganden förenar dem: att Europa är en kulturell gemenskap som står för omistliga värden, och att denna gemenskap måste få en starkare politisk grund för att inte gå under på en allt hårdare global spelplan.

Elin Wägner (1882–1949) var en svensk författare, journalist och aktivistisk intellektuell. I den vänsterliberala och feministiska veckotidningen *Tidevarvet* var Wägner från grundandet 1923 till nedläggningen 1936 en flitig skribent och en förgrundsgestalt i både redaktionell och

[1] Emmanuel Macron, ”Discours sur l'Europe”, *Elysée*, 24/4 2024.
[2] Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* nr 30 (1924).

ideologisk mening. Hon var verksam som redaktör, kåsör, omvärldsbevakare, debattör och förmedlare av internationella idéer.[3] I en serie artiklar introducerade Wägner under 20-talet den paneuropeiska tanken och dess ”geniale skapare” – Richard von Coudenhove-Kalergi – för en svensk publik.[4] Men hon var knappast ett språkrör utan egen agenda. Jag kommer i det följande utforska hur Wägners propagerade för en paneuropeisk ordning förhåller sig till både Coudenhoves idéer och till mer övergripande mönster och motsättningar i Europatankens idéhistoria, liksom hur paneuropeianismen samspelade med hennes internationalistiska, pacifistiska och feministiska världsbild. Genom att diskutera Wägners föreställningar om Europa som döende organism, identitet, ödesgemenskap och universellt ideal, samt tanken på att den europeiska ordningen måste gå under för att ge plats åt något nytt, vill jag illustrera en genomgående spänning mellan Europa som ideal och som splittrad politisk verklighet.

Greve von Coudenhove – en nygammal europé

Coudenhove är en viktig referenspunkt i berättelsen om europatankens moderna historia, som dock förvånansvärt sällan ägnats fördjupat intresse i egen rätt. Jag ska här ange huvuddragen i hans liv och gärning, som en kontext utifrån vilken Wägners intensiva förhållande till tanken på Europa bättre kan förstås. Coudenhove var en kosmopolitisk aristokrat, pacifist, antinationalist, filosof och författare, född 1894 i Tokyo till en japansk mor och en österrikisk far. Men allra främst var han vän av Europa, med en nostalgisk längtan efter den europeiska anda som för honom alltid vägde tyngre än ekonomisk och politisk enighet. Det faktum att han var född i Japan gav honom ett unikt utifrånperspektiv bland mellankrigstidens europeanister – kanske var det därför Europa tedde sig så akut förkrympt för honom.[5]

Aristokrater som Coudenhove var överrepresenterade bland dem som ansåg att lösningen på mellankrigstidens problem stavades Europa.[6] I en tid då gamla privilegier stod i upplösning sökte många i samhällets övre skikt sin tillflykt från 1900-talets kriser i ett återupptäckt europeiskt förflutet snarare än en radikalt annorlunda framtid. Men Coudenhove var mer än en restauratör. Under 1920-talet förde han som ung bohem en frenetisk kamp för ett framtida Europa präglat av politisk, ekonomisk och konstitutionell enighet – en enighet som tycktes lika nödvändig som

[3] Birgitta Wistrand*, Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist,* (avhandling, Uppsala universitet, 2006) s. 81–84.
[4] Per Wirtén har i sin *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wägners förlorade kärlek* (Stockholm 2020) framhållit att Wägner var först och länge ensam bland Sveriges intellektuella att företräda Paneuropatanken (s. 254). Hans bok är en utmärkt ingång till de mer aktivistiska och personliga dimensionerna av Wägners engagemang för Europa fram till 1924 – där denna essä tar vid.
[5] ”Part II: Reimagining the past”, Mark Hewitson & Matthew D’auria (red.), *Europe in crisis: Intellectuals and the European idea 1917-1957* (New York 2015), s. 83–84.
[6] Hewitson & D’auria (2015), s. 84.

avlägsen i efterdyningarna av första världskriget. Målbilden var ett ”Europas förenta stater” av amerikansk modell, som skulle förverkligas genom den paneuropeiska massrörelse Coudenhove – med begränsad framgång – startade 1925.[7] Visionen grep tillbaka på upplysningsidéer om ”Republiken Europa”, ett idealsamhälle med utgångspunkt i romantiska föreställningar om arvet från romersk och atensk medborgaranda, besjälad av hoppet att Europa skulle kunna följa den amerikanska vägen mot framtiden.[8] Men det var inte bara framstegsoptimism som låg bakom drömmen om Paneuropa.

En dödlig kultur

I samband med första världskriget befästes övertygelsen om att Europa oundvikligen behövde förnyas eller gå under. Upplevelsen var att Europa slogs inbördes om smulor samtidigt som USA och andra framväxande makter försåg sig med allt större bitar av den världspolitiska kakan. Som sociologen Gerard Delanty påpekar i sin exposé över Europatankens historia betydde detta ingalunda att första världskrigets nationalistiska berusning ersattes med enighet kring en överstatlig idé av Coudenhoves mått – i stället tilltog nationalism, influerad av en ny svartsyn och uppgivenhet. ”Den europeiska pessimismen” fick sitt paradigmatiska uttryck i Oswald Spenglers epokgörande idé om *Västerlandets undergång*.[9] Spenglers bild av kulturer som levande och därför också dödliga organismer blev ett kontroversiellt men inflytelserikt inslag i den moderna europeiska självförståelsen. Många höll med Spengler om att Europa och den västerländska civilisationen sedan världskriget befann sig på ålderns höst – och att vintern närmade sig med stormsteg.

De progressiva universalisterna Wägner och Coudenhove skilde sig från tidens högljudda kör av domedagspredikanter genom övertygelsen att nihilism och splittring var övervinnliga moment i den europeiska utvecklingen. I Wägners tankevärld förekommer en feministisk, mer optimistisk, variant av Spenglers cykliska historieuppfattning. I dialog med nyskapande filosofer som Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting tänkte hon sig att den europeiska traditionen var en patriarkal felutveckling av det matriarkat som föregått den.[10] Den i grunden europeiska modernitetens problem – mekanisering, miljöförstörelse, krig och ojämlikhet – var alla att betrakta som uttryck för en ohämmad manlighet. Västerlandets undergång kunde därför bli början på en ny, organisk världsordning där manligt och kvinnligt äntligen skulle försonas. Men under 1920-talet var Wägner ännu övertygad om att denna försoning kunde byggas på den europeiska traditionens grund.

---

[7] Anita Prettenthaler-Ziegerhofer, ”Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan-European union, and the birth of a 'new' Europe”, Hewitson & D'auria (red.) (New York 2015), s. 96–97.
[8] Ronny Ambjörnsson, *Öst och väst: Tankar om Europa mellan Amerika och Asien* (Stockholm 2011), s. 51.
[9] Gerard Delanty, *Europa: Idé, identitet, verklighet* (Göteborg 1997), s. 147–149.
[10] För en grundlig redogörelse för Wägners feministiska historieuppfattning och civilisationskritik, se Katarina Leppänen, *Rethinking civilisation in a European feminist context: History, nature, women in Elin Wägner's Väckarklocka*, (avhandling, Göteborgs universitet, 2005).

Vilka är européerna?

I försöken att avhjälpa vad de såg som en historisk kris mobiliserade Coudenhove och Wägner Europa – som framtidsvision, tradition och identitet – på stundvis motsägelsefulla vis. Dessa interna spänningar i deras språkbruk måste ses som exempel på hur ”idén om Europa konstruerades med strategiska mål för ögonen”, som Delanty uttrycker det.[11] I denna brytningstid för Europa som både politiskt och språkligt fenomen befann sig begreppet i en diskursiv dragkamp, där förgivettagna historiska sanningar både aktualiserades och omförhandlades. Samtidigt som Wägner och Coudenhove omformulerade Europatanken för sina egna syften, stödde de sig på historiska tankemönster och trasslade in sig i en språklig väv vars implikationer de inte alltid var medvetna om.

Ett bra exempel på denna diskursiva dragkamp om vari idealet Europa bestod är spänningen mellan konservatism och elitism å ena sidan och progressivism och demokratism å den andra. Under 1920-talet uppfattades europeiskt samarbete i breda vänsterkretsar som en förutsättning för fred och demokratisering – såväl ledande socialdemokrater som feministerna på *Tidevarvet* knöt Europa till en jämlik framtid, i motsats till nationalismens hierarkiska förflutna. För den grupp flerspråkiga och radikala politiker och intellektuella som drev denna linje var ett nytt, förenat Europa närmare än någonsin i andlig, men också i praktisk mening – tåget till Genève blev en ”sann bro till Europa”, som Bo Stråth har uttryckt det.[12] Wägner nyttjade själv frekvent denna bro, bevakade Nationernas förbunds arbete och deltog i internationalistiska kongresser. Att de nya kommunikationerna övervunnit avståndet mellan Europas länder var inte bara en förutsättning för, utan rentav en tvingande orsak till en paneuropeisk union, enligt Wägner.[13] Europa hade blivit för litet för att delas upp.

Men så tillhörde Wägner också ett intellektuellt avant-garde, ett 1900-talets ”République des lettres”, för vilket en europeisk identitet genom konferenser, korrespondenser och litteratur fick en både intellektuell och rumslig påtaglighet som knappast var tillgänglig för de breda massorna. Europa hade blivit mindre, men för vem? Både Wägner och Coudenhove menade att de verkliga européerna ännu stod att finna bland författare och intellektuella som de själva.[14] Diskursen om den ”europeiska andan” kunde som Delanty framhåller vara ”ett sätt att ge uttryck för den intellektuelles förakt för ’massamhället’”, där den förment autentiska kulturen urvattnades.[15] Men

[11] Delanty (1997), s. 16.
[12] Bo Stråth, ”The Swedish Demarcation to Europe”, Mikael af Malmborg & Bo Stråth (red.), *The meaning of Europe: Variety and contention within and among nations* (Oxford 2002), s. 134.
[13] Wägner, ”All-Europa”.
[14] Wägner, ”Idealet Europa”, *Tidevarvet* nr 27 (1926); Prettenthaler-Ziegerhofer (2015), s. 121.
[15] Delanty (1997), s. 150.

denna i grunden konservativa elitism fick andra implikationer när den togs upp i paneuropeianismens framåtblickande narrativ.

Wägner arbetade hårt för att väcka ett paneuropeiskt medvetande hos de medborgare vars engagemang skulle utgöra grunden för en varaktig fred: ”Paneuropa måste bli levande inom oss, innan det blir verklighet på världskartan. Vi måste […] lära oss att tala europeiska. Men det förutsätter att vi även skulle kunna tänka och känna europeiskt”.[16] Hon ansåg att det krävdes européer för att skapa en europeisk ordning. Att börja med staten och först därefter skapa en massidentitet – som under 1800-talets nationsbyggen – vore att bygga på lösan sand.

Liksom senare Robert Schuman, det efterkrigstida Europas stora arkitekt, ansåg Wägner att ett splittrat Europa blivit en anakronism som måste avhjälpas genom utbildning och propaganda i en tid då både trängande behov och utopiska drömmar talade för enighet. Mest akut anakronistisk var för Wägner den tyska skuldfrågan, som hon 1924 beskrev som en ”oexploderad granat”.[17] Wägner menade att Versaillesfördragets utsugning av Tyskland i kombination med ”det kapitalistiska systemets oförnuft” höll på att leda in i en återvändsgränd, där nationalism, fascism och statsfientlighet växte ur armodet.[18] Hade de allierades fredsvilja kombinerats med ett verkligt ansvarstagande för Europas framtid – genom att utkräva den tyska skulden i material och arbetskraft i stället för pengar – hade Hitler aldrig kommit till makten. Detta kunde Wägner senare hävda utan att vara efterklok.[19]

Kriget hade förlorats av hela Europa, som enligt Wägner ”hålles samman av ett gemensamt öde” – att övervinna nationalistisk splittring och förverkliga Paneuropa.[20] Europa stod inför ett vägval: moralisk förnyelse eller undergång. Eller som det heter i en osignerad *Tidevarvet*-artikel, förmodligen av Wägners hand: ”Icke en sammansmältning men en förening av nationerna, är vad tiden kräver och den europeiska individualismen medger. Europa är ännu icke fött, det måste födas, om vi icke skola gå under och den västerländska kulturen med oss.”[21]

Den europeiska andans element

Idén om ett gemensamt europeiskt öde var en återkommande tankefigur hos Wägner, ett öde som hon knöt till vissa universella värden. Dessa utgick från vad som skulle kunna kallas Coudenhoves geografiska mytologi. I sin första idéskrift *Pan-Europa* från 1923 hade han framlagt sin indelning av världen i fem ”planetära kraftfält” eller ”världsvälden”: det amerikanska, det brittiska, det ryska, det

[16] Elin Wägner, ”Vårt större fädernesland”, *Tidevarvet* nr 42 (1926).
[17] Elin Wägner, ”Europeiskt drama”, *Tidevarvet* nr 16 (1924).
[18] Elin Wägner, ”Tyskland – Europas krishärd”, *Tidevarvet* nr 46 (1931).
[19] Elin Wägner, ”De vita stammarna”, *Tidevarvet* nr 18 (1936).
[20] Elin Wägner, ”Europa hålles samman av ett gemensamt öde”, *Tidevarvet* nr 15 (1932).
[21] Wägner ”Idealet Europa”.

mongoliska eller östasiatiska och det europeiska. De fyra första präglades enligt Coudenhove av en inbördes enhet, gentemot vilken Europas splittring i suveräna nationalstater framstod som en abnorm styckning av den politiska kroppen.[22]

I två recensioner av Coudenhoves bok *Hjälte eller helgon* (1928) tog Wägner stöd i hans idé om hur den europeiska geografin och kulturarvet gör skäl för talet om ”en europeisk ras och en europeisk själ” som rättfärdigar behovet av en paneuropeisk enhet.[23] Europa präglas av en ”mångfald i enheten”: det sätt på vilket kontinenten delas upp av bergskedjor orsakar splittring mellan olika element i den europeiska kulturen, men också fruktbar interaktion.[24] Idén utgör en röd tråd mellan den slogan som idag anammats av både EU och Eurovision – ”Unity in Diversity” – och Montesquieus klimatlära. Den senare, som den utvecklas i *L'Esprit de lois* (1748), går i korta drag ut på att ställa upp en dikotomi mellan Asien och Europa. Där Asiens homogena geografi och klimat ger upphov till despoti och slöhet, präglas Europa av en växelverkan mellan olika element som främjar frihet och förnyelseanda. Som Ronny Ambjörnsson har framhållit är det uppenbart att något fritt Europa av det slag Montesquieu beskrev inte stod att finna 1748; det var nog inte heller någon som menade att det var förverkligat i 1920-talets kristider.[25] I stället fungerade Europa i båda fall som ett ideal, en riktlinje efter vilken samtiden kunde kritiseras och förändras.

Till de europeiska element som Wägner med Coudenhove lyfte fram hörde individualism och broderlig gemenskap. Individualismen såg de som ett arv från Aten och Rom, medan brödraskap, socialism och kollektivism ”härstammar ur kristendomen”.[26] Till dessa lade Coudenhove ett tredje element, det heroiska: ”betingat av världsdelens nordliga läge och fattigdom som tvingat dess invånare till kamp och arbete.”[27] Samtidens problem kunde förklaras med att dessa beståndsdelar – i stället för att uppgå i en högre enhet – positionerat sig mot varandra och därmed ”skapat en splittring som fört till svaghet och kaos”.[28] Coudenhove menade att särskilt den nordisk-germanska hjälteandan och den i grunden orientaliska kristendomen hade en tendens att gå i klinch.[29]

Tanken på Europa som en syntes mellan kollektivism och individualism rimmade väl med Wägners vision om ett kollektiv av starka personligheter: jaget måste vara utgångspunkten men ”jagets fullkomning ligger just i arbetet med det som är större än jaget”.[30] I Wägners kväkarinspirerade tankevärld var det det kristna elementet som, genom att förena

[22] Richard von Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, 3 uppl. (Wien 1925), s. 16–17.
[23] Elin Wägner, ”Hjälte eller helgon?”, *Tidevarvet* nr 9 (1928).
[24] Wägner, (1928).
[25] Ambjörnsson (2011) s. 38–40.
[26] Wägner, (1928).
[27] Wägner, (1928).
[28] Wägner, (1928).
[29] Coudenhove diskuterar spänningen mellan den europeiska andans element i *Held oder Heiliger* (Wien 1927), s. 98–100.
[30] Elin Wägner, ”Domprosten och sotaren”, *Tidevarvet* nr 34 (1927).

personlighetstanken med brödraskapsidealet, överbryggade liberalism och socialism. Hon tolkade även det heroiska elementet på ett nyskapande sätt, som ett sorts aktivistiskt fordon för de andra idealen. Det var långt ifrån ett krigiskt vikingaideal. Tvärtom nyttjade Wägner idén om den europeiska hjälteandan för att kritisera en alltför passiv pacifism som en feghet, ”främmande för den europeiska själen”.[31] I skärningspunkten mellan individualism, kollektivism och heroism utkristalliserades vad Wägner och Coudenhove såg som Europas öde: en aktiv kamp för fred, frihet och förening i en europeisk gemenskap. I den europeiska ”andan” fanns redan denna potential latent – nu gällde det att väcka den eller att gå under.

Universalismens paradox – Europas janusansikte

Coudenhoves och Wägners tal om den europeiska andans storhet som kontrast mot det verkliga Europas immoralitet måste förstås som ett utslag av vad Delanty kallar det ”eurocentriska misstaget”: att underförstå att universalism, humanism och samhörighet per definition hör till Europa.[32] Inspirerad av Coudenhove deltog Wägner alltså i en berättelse om Europas särställning som hämtade näring ur ett förment storslaget förflutet: ”Europa är genom sin rikedom och rörlighet skapat till medlare mellan Amerikas och sovjet-Rysslands traditionsfattiga och Asiens traditionstyngda kultur. Väl har det förlorat världsherraväldet men kan dock än en gång bli världens ledare.”[33]

Johannes Dafinger har föreslagit en distinktion mellan protektionistisk och universalistisk europeisering. Som det mest renodlade exemplet på protektionism anför han nazisternas strävan att undergräva internationella institutioner och samarbeten genom paneuropeiska motsvarigheter. Denna nazistiska paneuropeanism får inte förväxlas med Coudenhoves, som i en mening var dess internationalistiska och universalistiska motsats. Men den exceptionalism som utmärker protektionismen har inte uteslutande kanaliserats i högernationalism; som Dafinger anmärker bär föreställningar om europeisering i praktiken oftast drag av båda idealtyperna protektionism och universalism.[34] Trots att Coudenhoves och Wägners sätt att mobilisera Europa som garant för rättvisa mellan folk kännetecknar den universalistiska europatanken exemplifierar deras vision denna dubbelhet: den bygger på den europeiska traditionens särställning. I idén om den europeiska pånyttfödelsen förenas nostalgisk exceptionalism med en kritik av samtiden utifrån en ännu oförverkligad utopi, i vad som kan kallas universalismens klassiska paradox. Som Sven-Eric

[31] Wägner (1928).
[32] Delanty (1997), s. 28.
[33] Elin Wägner, ”Europas framtid”, *Tidevarvet*, nr 10 (1928).
[34] Johannes Dafinger, “Europeanization as Detachment from the Global: The Case of Nazi Germany and the Post-War European Far Right” i Florian Greiner, Peter Pichler & Jan Vermeiren (red.), *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-)Integrating Europe since the Nineteenth Century* (Berlin 2022), s. 115–116.

Liedman framhållit utgår det som framhävs som en minsta gemensam nämnare alltid från något partikulärt, existerande som också blir normerande. Universalismen delar detta drag med framstegstanken: när alla människor är likadana kan de jämföras på en och samma tidsaxel, och andra kulturer kan mätas mot den egna samtid som framställs som längst hunnen på utvecklingens linje.[35] Det var idealet och traditionen Europa, snarare än det splittrade geopolitiska landskapet, som i det paneuropeiska tänkandet knöts till historiens framåtrörelse.

Det är utslag av denna eurocentrism som Anita Prettenthaler-Ziegerhofer åsyftar när hon hävdar att ”Coudenhove can be referred to as a follower of a kind of neo-colonialism”.[36] Hon lyfter två koloniala drag i Coudenhoves vision: för det första menade han att Europa hade som uppgift att låta olyckligt placerade platser utan egen historia ta del av moderniteten, för det andra att Europa behövde råvaror från och bosättningar i andra världsdelar för att lösa sina egna problem. Här blir det tydligt att Wägners och Coudenhoves eurocentrism var av olika karaktär, trots att de använde sig av samma tankefigurer. Wägner tog ställning mot den koloniala retorik som präglade delar av den paneuropeiska rörelsen: drömmen om ett återupprättat europeiskt världsherravälde fann hon varken önskvärd eller genomförbar.[37]

Spänningsförhållandet mellan eurocentrism och internationalism förblev hos Wägner oförlöst men produktivt. Eftersom det sanna Europa var ett ideal snarare än en plats för Wägner är det inte så märkligt som det låter att den främsta representanten för den europeiska hjälteandan i hennes ögon inte var européé. Det var i stället Gandhi, vars idé om en aktiv pacifism var den främsta inspirationen för Wägners vision om ett förenat Europa som pacifistisk världsmakt.[38] Den europeiska andan fanns inte förverkligad i Europa – men Gandhis storhet var europeisk. På samma sätt stod den radikala potentialen i det oförverkligade idealet Europa i förbindelse med Wägners dröm om att kvinnorna skulle utnyttja sin nyvunna makt för att ställa samhället till rätta. Lika lite som paneuropatanken gick ut på att fler länder skulle assimileras in i ett redan existerande Europa, gick Wägners feminism ut på att de nyblivna medborgarna skulle assimileras in i det rådande systemet. I stället skulle kvinnornas bidrag vara att omforma samhället efter den kvinnoprincip som saknades i det ensidigt manliga systemet, och därmed förverkliga idealet Europa på jorden. Detta är vad Wägner menade med att Europa ännu inte var fött, men ”måste födas, om vi icke skola gå under”.[39]

---

[35] Sven-Eric Liedman, ”Frankrike: Dreyfusaffären, nationalismen och internationalismen” i Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman (red.), *Nationalismens logik: Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996), s. 96–97.
[36] Prettenthaler-Ziegerhofer (2015), s. 98.
[37] I den osignerade ledaren ”Det förenade Europa”, *Tidevarvet* nr 1 (1926), definierade Wägner sin paneuropeiska vision mot imperialism.
[38] Se Wistrand (2006), s. 134–142.
[39] ”Idealet Europa”.

Hur kan idéer om den europeiska ödesgemenskapens andliga överlägsenhet och globala ledarroll förenas med internationalistisk kritik av just eurocentrism och imperialism? Svaret måste delvis sökas på retorikens plan: Wägner använde sig av eurocentriska tankefigurer i syfte att sälja in sina verkliga hängivelser och ge dem ett objektivt sken. Idén om Europa som ett värde bortom tillhörighet till en särskild grupp eller nation fungerade i hennes texter som en språngbräda för internationalism och pacifism.

Men som antytts ovan sammanhänger dessa spänningar också med den diskursiva logik som omgärdar ett så omtvistat begrepp. En särskilt dynamisk motsättning i berättelsen om Europa har varit den mellan upplysningen och kristendomens idéer. Denna spänning rymdes i hög utsträckning inom den kristna upplysningspredikanten Wägners eget tänkande: hon likställde Europa med utopi och förfall, pacifism och militarism, feminism och manssamhälle beroende på kontexten. Hennes sätt att ladda Europa med inbördes motsägande betydelser utgick från två olika narrativ om Europas historia. Visionen om en paneuropeisk pånyttfödelse hämtade näring från diskursen om Europas ärorika förflutna. Men när Wägner med avstamp i tanken på ett föreuropeiskt modervälde föreställde sig en framtid byggd på en helt ny grund var det ett annat – destruktivt och föråldrat – Europa som uppenbarade sig.

Manssamhällets självmord – Europas slut?

Ju närmare det led mot ett ännu ett krig, ju mer 1930-talets militarism och fascism slöt sina klor om Europa, desto avlägsnare tycktes en paneuropeisk ordning. Världsläget påverkade också positionerna i dragkampen om Europabegreppets symboliska betydelse. För Coudenhove bibehöll det sin emancipatoriska kraft – ja, till och med sin karaktär av ödesgiven framtid – också igenom det andra världskrig som han såg som ett inbördeskrig mellan bröder. När drömmen om Paneuropa krossats av Hitler blev Coudenhoves omedelbara mål ekonomisk enighet. Detta intresse omsattes i bland annat engagemang för Europeiska kol- och stålgemenskapen och Europeiska rådet, vilket har gett honom en kanonisk status som en av EU:s ”Founding fathers”.[40]

Wägner kom i stället alltmer att identifiera begreppet Europa med det militaristiska manssamhälle hon bekämpade – samtidigt som hon i stort bibehöll det ideal som hon tidigare förknippat med Europa. Redan 1934 gav hon uttryck för farhågan att den västerländska civilisationen måste gå under ”eftersom det onda sitter så djupt att det icke kan ryckas bort, utan att hela det system under vilket det blomstrat följer med.”[41] Kvinnlig rösträtt hade inte inneburit någon grundläggande förändring av samhällsordningen, inte i Sverige, och definitivt inte i Tyskland.

[40] Prettenthaler-Ziegenhofer (2015), s. 84, s. 99.
[41] Elin Wägner, ”Civilisationens svaghetstecken”, *Tidevarvet* nr 43 (1934).

Men Wägners förtvivlan var aldrig becksvart. I *Väckarklocka*, utgiven 1941, menade hon att kriget bevisade behovet av en radikalt ny världsordning, där den enhälligt manliga, teknisk-krigiska obalansen ställs till rätta utifrån en pacifistisk kvinnoprincip. När hon 1937 besökte Kreta var det inte hos grekerna – ”vår egen kulturs grundare” – Wägner hämtade inspiration. I stället tyckte hon sig hitta spår av pacifism, frihet och jämlikhet i det kretensiska modervälde hon ansåg att den europeiska traditionen sedan sina gryningsdagar i det patriarkala Grekland byggt på att förneka, bekämpa och negera.[42] Tanken utgick från historisk matriarkatsteori som inspirerade flera av mellankrigstidens feminister, och en då utbredd uppfattning om den kretensiska kulturens fredliga inställning.[43] Det var inte det historiska Kreta som var huvudsaken, utan de förlorade värden hon lät det representera – matriarkatet fungerade för Wägner som ett överhistoriskt idealtillstånd utifrån vilket den rådande ordningen kunde kritiseras. Eftersom det faktiska Europa hade gått till krig på grund av att en manlig härskarinställning hade fått härja fritt, var det en kvinnligt vårdande inställning som krävdes för att upprätta den balans mellan individ och kollektiv, mellan natur och kultur, och mellan manligt och kvinnligt som förblev Wägners dröm.

Ingen europeisk vår, som inte föregås av en fimbulvinter. Jag tror dock knappast att Wägner hade sett den kol- och stålunion som efter 1900-talets Ragnarök utvecklats till EU som någon verklig vår för Europa – hennes väckarklocka ringde för döva öron. Inför den senaste tidens enighet om militär upprustning skulle hon se rött. Men kanske hade optimisten i henne kunnat urskilja den europeiska hjälteandans potential i några av vår tids radikala rörelser – oavsett geografisk hemvist.

[42] Elin Wägner, *Väckarklocka* (Stockholm [1941] 2020), s. 62.
[43] Leppänen (2005), s. 81–88.

Referenslista

Ambjörnsson, Ronny, *Öst och väst: Tankar om Europa mellan Amerika och Asien* (Stockholm 2011).

Coudenhove-Kalergi, Richard von, *Pan-Europa*, 3 uppl., (Wien 1925).

Coudenhove-Kalergi, Richard von, *Held oder Heiliger* (Wien 1927).

Dafinger, Johannes, "Europeanization as Detachment from the Global: The Case of Nazi Germany and the Post-War European Far Right", Florian Greiner, Peter Pichler & Jan Vermeiren (red.), *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-)Integrating Europe since the Nineteenth Century* (Berlin 2022).

Delanty, Gerard, *Europa: idé, identitet, verklighet* (Göteborg 1997).

Leppänen, Katarina, *Rethinking civilisation in a European feminist context: History, nature, women in Elin Wägner's Väckarklocka*, (avhandling, Göteborgs universitet, 2005).

Liedman, Sven-Eric, "Frankrike: Dreyfusaffären, nationalismen och internationalismen", i Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman (red.), *Nationalismens logik: Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996).

Macron, Emmanuel, "Discours sur l'Europe", *Elysée*, 24/4 2024, <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2024/04/24/europe-speech> (6/6 2024).

Osignerad, "Det förenade Europa", *Tidevarvet* nr 1 (1926).

Osignerad, "Idealet Europa", *Tidevarvet* nr 27 (1926).

Prettenthaler-Ziegerhofer, Anita, "Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan European union, and the birth of a 'new' Europe", i Mark Hewitson & Matthew D'auria (red.), *Europe in crisis: Intellectuals and the European idea 1917-1957* (New York 2015).

Stråth, Bo, "The Swedish Demarcation to Europe", i Mikael af Malmborg & Bo Stråth (red.), *The meaning of Europe: Variety and contention within and among nations* (Oxford 2002).

Wistrand, Birgitta, *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist*, (avhandling, Uppsala universitet, 2006).

Wirtén, Per, E*uropa, ständigt detta Europa: Elin Wägners förlorade kärlek* (Stockholm: 2020).

Wägner, Elin, *Väckarklocka*, (Stockholm [1941] 2020).

Wägner, Elin, "Europeiskt drama", *Tidevarvet* nr 16 (1924).

Wägner, Elin, "All-Europa", *Tidevarvet* nr 30 (1924).

Wägner, Elin, "Den första historien", *Tidevarvet* nr 31 (1924).

Wägner, Elin, "Vårt större fädernesland", *Tidevarvet* nr 42 (1926).

Wägner, Elin, "Hjälte eller helgon", *Tidevarvet* nr 9 (1928).

Wägner, Elin, "Europas framtid", *Tidevarvet* nr 10 (1928).

Wägner, Elin, "Domprosten och sotaren", *Tidevarvet* nr 34 (1927).

Wägner, Elin, ”Tyskland – Europas krishärd”, *Tidevarvet* nr 46 (1931).

Wägner, Elin, ”Europa hålles samman av ett gemensamt öde”, *Tidevarvet* nr 15 (1932).

Wägner, Elin ”Civilisationens svaghetstecken”, *Tidevarvet* nr 43 (1934).

Wägner, Elin ”Vad tänker du, Mänsklighet”, *Tidevarvet* nr 33 (1935).

Wägner, Elin, ”De vita stammarna”, *Tidevarvet* nr 18 (1936).